

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Worden zoals wij: Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945

Mellink, A.G.M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Mellink, A. G. M. (2013). Worden zoals wij: Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Inleiding

De geïndividualiseerde samenleving

Moeten andere mensen worden zoals wij? Moeten Nederlanders zich inspannen om andersdenkenden de juiste normen, de juiste godsdienst, de juiste politieke overtuiging mee te geven? De vraag klinkt tegenwoordig haast absurd, maar zestig jaar geleden hadden Nederlanders haar waarschijnlijk bevestigend beantwoord. Tot ver in de jaren vijftig bestond Nederland uit politiek-religieuze groepen met missiebesef en missiedrang, groepen voor wie ‘worden zoals wij’ als vanzelfsprekend denkbeeld gold. Maatschappelijke instituties en het Nederlandse verenigingsleven waren daarop ingericht. Wie als katholiek, confessioneel protestant of sociaal-democraat werd geboren, groeide op in een eigen ideologische sfeer, aangeleerd op school en uitgedragen door pers, politiek en kerk. Socialisten vochten zelfbewust voor een socialistische samenleving, protestanten wapenden hun kinderen tegen ongodsdienstigheid en rooms bijgeloof, katholieken bestreden de ketterij en ontworstelden zich aan het door hen ontwaarde juk der protestanten. ‘Worden zoals wij’ was een dagelijkse praktijk. Maatschappelijke groepen leidden devote gelovigen op voor een toekomst van collectieve strijdbaarheid.

We kunnen ons daar tegenwoordig weinig meer bij voorstellen. De socialisatie die Nederlanders zestig jaar geleden vanzelfsprekend vonden staat ver van onze eigen samenleving af. Het huidige Nederland lijkt minder dwingend van karakter. Het vormt een los verbond van individuen die hun eigen levenspad lijken te kiezen, zelfstandig keuzes maken en hun eigen lot in de hand nemen. In de Nederlandse samenleving is ‘worden wie je bent’ het credo.¹ Daarom heeft ieder individu sinds 1983 het grondwettelijke recht op een leven zonder discriminatie. Daarom voert de Nederlandse overheid sinds de jaren zeventig een actief emancipatiebeleid, gestaafd door een emancipatiemonitor en aangestuurd door een minister of staatssecretaris.² Daarom verbinden maatschappelijke nieuwkomers zich tijdens de naturalisatieceremonie aan beginselen van individuele vrijheid en verantwoordelijkheid door de ‘verklaring van verbondenheid’ af te leggen: ‘Ik verklaar dat ik de Grondwettelijke orde van

¹ Stef Aupers, Dick Houtman en Inge van der Tak, “‘Gewoon worden wie je bent’”. Over authenticiteit en anti-institutionalisme’, *De Sociologische Gids* 50 (2003) 203-223.

² P. Schnabel en G. van der Veen, ‘Voorwoord’ in: Ans Merens e.a. (red.), *Emancipatiemonitor 2010* (Den Haag 2011) 9.

het Koninkrijk der Nederlanden, haar vrijheden en rechten respecteer en beloof de plichten die het staatsburgerschap met zich meebrengt getrouw te vervullen'.³

Het scherpe contrast tussen de Nederlandse samenleving van de jaren vijftig en onze eigen maatschappij klinkt vertrouwd. Om de overgang tussen beide denkwerelden te duiden heeft de goede verstaander aan een enkel woord genoeg: individualisering. Dat begrip is afkomstig uit de sociologie. Het verwijst naar de onthechting tussen individu en samenleving, waardoor klassieke maatschappelijke verbanden als politieke partijen, het verenigingsleven en de kerk verbrekken en de persoonlijke vrijheid en zelfstandigheid van burgers groeit.⁴ Maar individualisering is meer dan een concept van sociologen. Ze speelt daarnaast een belangrijke rol in het Nederlandse maatschappelijk debat. Ze ligt aan de basis van politieke tegenstellingen over de relatie tussen individuele vrijheid en gemeenschap: moet men de teloorgang van traditionele gemeenschappen uitleggen als teken van groeiende persoonlijke keuzevrijheid, of als teken van maatschappelijke ontbinding? En ze beschrijft bovenal een vaststaand kenmerk van onze moderne, ontzuilde samenleving.⁵ 'Wij zijn tegen individualisering', hoorde de socioloog Paul Schnabel, directeur van het Sociaal-Cultureel Planbureau, een Kamerlid van christelijke huize zeggen.⁶ Het gaf hem hetzelfde gevoel als klachten over het slechte weer: 'Dat helpt niet echt, in ieder geval is het voor de zon onvoldoende reden om door te breken'.⁷

De onthechting van individu en groep lijkt een feit dat boven twijfel is verheven. Dit boek verzet zich tegen die voorstelling van zaken. Het laat zien dat individualisering geen wezenskenmerk van onze samenleving is, maar onderdeel uitmaakt van een groepsvormingsproces waarmee het zelfbeeld van Nederland als zelfbenoemde geïndividualiseerde samenleving stap voor stap werd opgebouwd. Zoals ik zal betogen heeft dat proces geen aantoonbare onthechting tussen individu en samenleving opgeleverd. Vaak werkte de opbouw van de geïndividualiseerde samenleving zelfs als samenbindend ideaal dat botsende levensbeschouwelijke groepen in Nederland nader tot elkaar bracht. Individualisering is in mijn optiek hoofdzakelijk een bindmiddel geweest dat op een specifiek moment via politieke strijd is ontstaan. In dit boek wil ik dit

³ Oskar Verkaaik, *Ritueel burgerschap. Een essay over nationalisme en secularisme in Nederland* (Amsterdam 2009) 32.

⁴ Vgl. Jan Willem Duyvendak, *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van 'de' individualisering en de toekomst van de sociologie* (oratie; Amsterdam 2004) 7. Merk op hoe 'hoofdelementen' twee en drie, die Duyvendak inzake individualisering onderscheidt, ten nauwste samenhangen met de 'decollectivering' die hij als eerste hoofdelement noemt.

⁵ Peter van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011) 77.

⁶ Paul Schnabel, 'Woord vooraf' in: idem (red.), *Individualisering en sociale integratie* (Den Haag 2004) 7-8, aldaar 7.

⁷ Schnabel, 'Woord vooraf', 7.

verschijnsel historisch traceren. Ik wil laten zien hoe de samenleving die ‘worden zoals wij’ als maatstaf had in ‘worden wie je bent’ kon gaan geloven, en juist daardoor minder oog kreeg voor de neiging tot binding, groepsdruk en collectieve uitsluiting die zij telkens bleef behouden.

Individualisering als groepsvormingsproces

De interpretatie van individualisering als groepsvormingsproces druist lijnrecht in tegen de klassieke individualiseringstheorie die vooral door sociologen is ontwikkeld. Grofweg bestaan daarvan twee varianten. De eerste variant beschouwt individualisering als een (wenselijke) toename van individuele keuzevrijheid als gevolg van welvaarts groei, toenemende mobiliteit en secularisatie. Het moderne individu zou hierdoor zijn bevrijd uit de klemmende greep van traditionele gemeenschappen, waardoor hij tegenwoordig zelfstandig keuzes maakt. De socioloog Schnabel spreekt daarom van ‘de verzelfstandiging van mensen ten opzichte van elkaar’.⁸ De samenleving zou daardoor pluriformer worden, terwijl de individuele mens zich steeds zelfstandiger gedraagt. Over de vraag of deze verzelfstandiging ook tot vrijheid leidt, lopen de meningen uiteen. De sociologen Ulrich Beck, Elisabeth Beck en Zygmunt Bauman beschrijven individualisering als het lot van de moderne mens, omdat hij zich niet aan de plicht tot kiezen kan onttrekken.⁹ Hierdoor worden individuen tot keuzevrijheid gedwongen en zouden zij de last ervaren om zich, via het maken van ‘persoonlijke keuzes’, steeds opnieuw als individu te bewijzen. Maar of keuzevrijheid nu een teken van vrijheid of juist een keurslijf is, de uitkomst is hetzelfde: omdat individuen eigen keuzes maken wordt de samenleving pluriformer. Deze interpretatie van individualisering wordt daarom ook wel de pluriformiseringstheorie genoemd.¹⁰

De tweede variant van de klassieke individualiseringstheorie verwijst naar de (onwenselijke) maatschappelijke verbrokkeling die door individualisering zou zijn ontstaan. De Amerikaanse politoloog Robert Putnam, die het begrip ‘individualisering’ zelf niet in de mond nam, is niettemin uitgegroeid tot icoon van deze zienswijze. Putnam deed in zijn geruchtmakende boek *Bowling Alone* onderzoek naar de deelname van Amerikanen aan het maatschappelijk middenveld en constateerde een ernstige crisis in het sociaal kapitaal van de

⁸ Paul Schnabel, ‘Individualisering in wisselend perspectief’ in: idem (red.), *Individualisering en sociale integratie* (Den Haag 2004) 9-30, aldaar 11.

⁹ Ulrich Beck en Elisabeth Beck-Gernsheim, *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences* (Londen 2002) xxii; Zygmunt Bauman, *The Individualized Society* (Oxford 2001) 7.

¹⁰ Jan Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp, ‘Inleiding: lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid’ in: idem (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (Amsterdam 2004) 9-17, aldaar 13; Duyvendak, *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie*, 7.

Verenigde Staten.¹¹ Op basis van enorme datasets en een reeks aan indicatoren die verschijnselen als politieke participatie, religieuze deelname, verbondenheid met arbeid en altruïsme moesten meten, stelde hij vast dat Amerikaanse burgers zich steeds minder met elkaar verbonden voelden. Individualisering geldt hier als de uitholling van cohesie en gemeenschapszin, ofwel als atomisering. Putnam verbeeldde deze atomisering met de Amerikaan die vroeger met vrienden of familie de bowlingbaan betrad, maar dat tegenwoordig alleen zou doen.

Achter de pluriformiseringstheorie en de atomiseringstheorie, de twee hoofdstromen van het sociaal-wetenschappelijke individualiseringsonderzoek, gaan forse problemen schuil. Zo is de pluriformiseringstheorie gebaseerd op de twijfelachtige aanname dat onze samenleving veelvormiger wordt. In de afgelopen jaren hebben sociologen terecht betoogd dat deze stelling moeilijk te bewijzen valt. Burgers kunnen in hun dagelijks leven weliswaar steeds meer (keuze)vrijheid ervaren, maar de uitkomsten van hun keuzes zijn niet aantoonbaar veelzijdiger of onvoorspelbaarder geworden.¹² De auto, het symbool van het individualistische leven, is vaak een Opel Astra en staat op gezette tijden in de file.¹³ Religieuze kledingvoorschriften en de traditionele klederdracht komen minder voor, maar mensen blijven in de regel kiezen voor kleding die 'past' en 'hoort'. Onderwijs, minder hiërarchisch en religieus ingekleurd dan voorheen, is tegelijkertijd uniformer geworden door toegenomen overheidscontrole en een uniformer toetsingsbeleid. Het antwoord op de vraag of onze samenleving pluriformer wordt, is een kwestie van perspectief en laat zich moeilijk meten.

De atomiseringstheorie leidt tot soortgelijke meetbaarheidsproblemen. Natuurlijk kunnen wetenschappers allerlei indicatoren bedenken om bijvoorbeeld de ontbinding van religieuze gemeenschappen, het traditionele verenigingsleven en het buurtleven te meten. Maar wat zeggen die resultaten over de samenleving als geheel? Onderzoekers lopen al snel het risico dat zij teveel nadruk leggen op de gemeenschapszin die mensen missen, terwijl de nieuwe gemeenschapszin die zij als vanzelfsprekend ervaren, gemakkelijk onopgemerkt blijft. Daar komt nog bij dat de veronderstelde onthechting tussen individu en samenleving tot theoretische problemen leidt. Een individu groeit op in een samenleving die lang voor zijn geboorte bestond en lang na zijn

¹¹ Robert D. Putnam, *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community* (New York 2000) 18-19.

¹² Mark Elchardus, 'Autonome volgzzaamheid' in: Jan Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (Amsterdam 2004) 205-212, aldaar 210.

¹³ Lucas Harms, 'Alleen in de file' in: Jan Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (Amsterdam 2004) 73-77, aldaar 73, 76.

overlijden zal blijven bestaan. Een mens komt dus niet met zijn omgeving in aanraking, maar maakt daar van wieg tot graf deel van uit. Individu en samenleving veronderstellen elkaar. Daarom is het moeilijk voorstelbaar dat een individu zich van de samenleving losmaakt.¹⁴

De tekortkomingen van de klassieke individualiseringstheorie reiken verder dan theoretische problemen en meetbaarheidsproblematiek. Recent sociaal-wetenschappelijk onderzoek toont zelfs aan dat groepsnormen in westerse samenlevingen vaak met een beroep op individuele vrijheid worden opgelegd. Studies naar het verschijnsel ‘homonationalisme’ zijn daarvan een voorbeeld. Nederlandse sociologen hebben vastgesteld dat de individuele vrijheid van homoseksuelen in het Nederlandse maatschappelijk debat vaak wordt gebruikt als middel om moslims als ouderwetse, intolerante burgers af te schilderen die homo’s belemmeren om ‘gewoon’ zichzelf te zijn.¹⁵ Tegelijkertijd concluderen zij dat veel autochtone Nederlanders vinden dat homo’s zich als hetero’s moeten gedragen en ‘er’ niet teveel mee te koop moeten lopen. Blijkbaar is het belangrijk dat ieder mens het recht heeft een individu te zijn, maar wordt eigennuttig, afwijkend gedrag daarmee niet automatisch gewaardeerd.

De Amsterdamse antropoloog Oskar Verkaaik kwam met soortgelijke bevindingen in zijn onderzoek naar naturalisatieceremonies. Hij liet zien dat godsdienst tijdens het inburgeringsproces opvallend vaak als een privézaak wordt voorgesteld, terwijl seculiere of anti-religieuze waarden juist als vanzelfsprekend onderdeel van de Nederlandse samenleving worden beschouwd.¹⁶ Mensen mogen dus kort gezegd wel religieus zijn, maar we zien toch bij voorkeur ‘gewoon’ gedrag, gemeten naar seculiere culturele maatstaven.¹⁷ De Rotterdamse socioloog Willem Schinkel liet in zijn onderzoek naar het Nederlandse integratiedebat ten slotte zien dat de term ‘integratie’ een scheidslijn tussen geïntegreerden en niet-geïntegreerden opwerpt die nieuwkomers per

¹⁴ Bauman, *The Individualized Society*, 2.

¹⁵ Paul Mepschen, Jan Willem Duyvendak en Evelien H. Tonkens, ‘Sexual Politics, Orientalism and Multicultural Citizenship in the Netherlands’ in: *Sociology* 44 (2010) 962-979; Gloria Wekker, ‘Van Homo Nostalgie en Betere Tijden. Multiculturaliteit en Postkolonialiteit’, *George Mosse Lezing 2009*, 16 september 2009. <http://igitur-archive.library.uu.nl/let/2011-0708-200938/PDFOnlineMosselezingGl09.pdf> (geraadpleegd: 14 oktober 2012); Laurens Buijs, Gert Hekma en Jan Willem Duyvendak, “‘As long as they keep away from me’”. The paradox of antigay violence in a gay-friendly country’ in: *Sexualities* 14:6 (2011) 632-652, aldaar 633-634, 636. Het verband tussen multiculturalisme en homoseksualiteit dat door deze onderzoekers wordt gelegd is geïnspireerd op het werk van de Amerikaanse *queer theorist* Jasbir Puar, *Terrorist Assemblages. Homonationalism in Queer Times* (Durham 2007).

¹⁶ Verkaaik, *Ritueel burgerschap*, 163-165.

¹⁷ *Ibidem*, 147, 143.

definitie buiten de samenleving plaatst.¹⁸ Dit zorgt ervoor dat zij specifieke rechten, zoals het recht op vrijheid van meningsuiting, minder gemakkelijk kunnen praktiseren dan zelfbenoemde geïntegreerden.¹⁹

De individuele vrijheid en verantwoordelijkheid, of het ‘worden wie je bent’ dat in onze huidige samenleving als ideaal geldt, blijkt in de praktijk dus niet voor ieder individu bereikbaar. Zij wordt ingeperkt door groepsnormen die moslims voorschrijven dat zij homo’s moeten omarmen, die homo’s vertellen dat ze ‘normaal’ moeten doen, die secularisme afkondigen en een scherpe scheidslijn tussen geïntegreerden en ongeïntegreerden trekken. Al met al dringt zich de vraag op hoe geïndividualiseerd wij eigenlijk zijn. De Amsterdamse sociologen Jan Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp hebben die vraag beantwoord door individualisering tot mythe te verklaren. Wij denken weliswaar dat de individualisering om zich heen grijpt, maar feitelijk zou elk bewijs daarvoor ontbreken.²⁰

Wie individualisering meet naar de maatstaven van de atomiserings- of pluriformiseringstheorie moet hen daarin gelijk geven. Toch is het verhaal over individualisering hiermee nog niet verteld, want een mythe is meer dan een ongegrond verhaal. Ze scheidt een eigen werkelijkheid en draagt daarmee bij aan het zelfbeeld van een samenleving. Vanuit dat perspectief bezien, voltrekt zich in onze maatschappij een fascinerend verschijnsel. Terwijl wij leven in een samenleving die idealen van individuele vrijheid en zelfstandigheid predikt en ‘worden wie je bent’ tot norm verheft, lijkt het erop dat hetzelfde geïndividualiseerde zelfbeeld wordt ingezet om specifieke groepen van die samenleving uit te sluiten of conventioneel gedrag af te dwingen. Hoe zit dat precies? Schuilt achter het ‘worden wie je bent’ toch weer ‘worden zoals wij’? En als dat zo is, waarom zijn Nederlanders dan toch in het ideaal van de geïndividualiseerde samenleving gaan geloven?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden, is een sociologische methodologie alleen ontoereikend. In dit boek kies ik voor een historisch-sociologische benadering van het verschijnsel ‘individualisering’, dat ik noch als natuurwet, noch als vanzelfsprekend proces beschouw. De tijd dat ‘worden zoals wij’ openlijk werd beleden, ligt immers niet ver achter ons. Discussies over de indoctrinerende invloed van godsdienst, de plaats van vrouwen binnen de SGP of de toelaatbaarheid van de hoofddoek op school waren zestig jaar geleden ondenkbaar geweest, omdat de groepsvrijheid om dergelijke normen in eigen kring vast te stellen toen als een paal boven water stond. Sindsdien heeft de individualisering van onze samenleving zich voltrokken: de opkomst van een

¹⁸ Willem Schinkel, *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij* (tweede druk; Kampen 2008) 20–22, 25.

¹⁹ Willem Schinkel, *De gedroomde samenleving* (Kampen 2008) 15.

²⁰ Duyvendak en Hurenkamp, ‘Inleiding’, 9.

samenleving die zichzelf als geïndividualiseerd beschouwt en haar bindende kracht ontleent aan het feit dat zij het ‘worden wie je bent’ aan burgers voorhoudt. Dat proces behoeft nadere analyse. Dit betekent dat ik niet kan volstaan met de vraag hoe geïndividualiseerd wij zijn. Ik vraag mij tevens af hoe wij geïndividualiseerd *geworden* zijn. De vraag naar onze individualisering is een sociologische én een historische vraag.

Wanneer in dit boek wordt gesproken over individualisering of over de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving, gaat het dus niet om een voortschrijdend onthechttingsproces, maar om een rijpend maatschappelijk zelfbeeld: de opkomst van het *idee* dat Nederland een land zou zijn dat ieder individu maximale vrijheid biedt en ‘worden wie je bent’ belooft. Individualisering is een groepsvormingsproces dat de levensbeschouwelijke groepen van vroeger, die in de jaren vijftig nog hemelsbreed van elkaar verschilden, bijeenbracht in een gedeeld streven naar een samenleving op basis van individuele vrijheid en verantwoordelijkheid. In dit proces is het zelfbeeld van Nederland als geïndividualiseerde samenleving opgetuigd. Dat geïndividualiseerde zelfbeeld berust op het nieuwe ‘worden zoals wij’: de collectieve druk van een samenleving die sommige leden, zoals gesecculariseerde burgers en vrijzinnig gelovigen probleemloos tot de geïndividualiseerden rekent, terwijl zij andere leden, zoals orthodoxe protestanten of moslims, beschouwt als burgers die tot individualisering moeten worden opgevoed.

De school als spiegel

In dit boek onderzoek ik onderwijs als spiegel van de samenleving, als een terrein waar een maatschappelijk zelfbeeld bij uitstek zichtbaar wordt. In weinig debatten denkt een samenleving zo nadrukkelijk over haar eigen aard en toekomst na als in debatten over onderwijs. Dat heeft alles met de aard van onderwijs te maken. Een van de centrale doelstellingen van scholing is de opvoeding van kinderen voor een toekomstige maatschappij. Hierdoor staan opvoeders steeds opnieuw voor de vraag op welke maatschappij zij het kind moeten voorbereiden. Discussies over opvoeding en reflectie op de samenleving gaan daarom hand in hand.

Pedagogische tijdschriften en onderwijsvakbladen bieden hierdoor een schat aan informatie over het zelfbeeld van een samenleving en de wijze waarop een jongere generatie met die samenleving in aanraking komt. Enerzijds wordt de samenleving aan de jeugd voorgehouden als een bestaande gemeenschap waarin zij moeten ingroeien.²¹ Anderzijds probeert een samenleving zich op haar

²¹ Piet de Rooy heeft dan ook betoogd dat een pedagoog als Philip Kohnstamm niet alleen de jeugd, maar de gehele samenleving wilde opvoeden. Van oudsher zijn pedagogiek en het burgerlijkheidsideaal sterk verwant geweest. Vgl. Piet de Rooy,

jonge generatie te richten. Zoals de cultuurhistoricus Bernard Bailyn lang geleden heeft opgemerkt, veronderstellen opvoeders meestal – terecht of onterecht – dat jongeren de toekomst dragen.²² In discussies over onderwijs gebruikt een samenleving de jeugd dus vaak als graadmeter en wegwijzer voor haar eigen toekomst. Zo stelt zij via debatten over onderwijs en opvoeding zichzelf aanhoudend ter discussie en wordt haar zelfbeeld zichtbaar.

Er is nog een tweede reden om het Nederlandse onderwijs als casus voor individualiseringsonderzoek te kiezen: Nederlandse scholen zijn het ultieme voorbeeld van de verzuilde Nederlandse samenleving. De Nederlandse levensbeschouwelijke organisatievorming is in het onderwijs niet alleen begonnen met de negentiende-eeuwse schoolstrijd, zij houdt daar bovendien opvallend hardnekkig stand.²³ De sterke neiging tot levensbeschouwelijke organisatievorming in het onderwijs is voor onderzoek naar het groepsvormingsproces van individualisering essentieel. Omdat deze verzuilde organisatievorming oorspronkelijk zo sterk ontwikkeld was en omdat zij onverzwakt bleef voortbestaan in schijnbaar ontzuilde, geïndividualiseerde tijden, vormt onderwijs een zeer geschikt terrein om de opkomst van het Nederlandse geïndividualiseerde zelfbeeld te onderzoeken.

Met mijn keuze voor het Nederlandse onderwijs als casus baken ik mijn onderzoek naar individualisering langs landsgrenzen af. Die afweging lijkt arbitrair. De groeiende nadruk op individuele vrijheid en verantwoordelijkheid is immers geen specifiek Nederlands verschijnsel. Zij hangt samen met bredere historische ontwikkelingen die op zijn minst West-Europa, en vaak ook andere delen van de wereld diepgaand beïnvloedden. Zoals de Britse historicus Mark Mazower heeft laten zien, behoorde de aandacht voor het vrije,

Verstrikt in cijfers en anekdotes. Onderwijs en burgerlijk ideaal in de negentiende en twintigste eeuw (Amsterdam 2003) 17.

²² Bernard Bailyn, *Education in the Forming of American Society. Needs and Opportunities for Study* (Williamsburg 1960) 14.

²³ De sterke levensbeschouwelijke organisatiegraad binnen het Nederlandse onderwijs blijkt onder meer uit de stabiliteit van het protestantse en katholieke onderwijs. Katholieke en protestantse scholen hebben in de onderzochte periode (1945-1990) steevast meer dan 60% van de Nederlandse lagere scholieren onderwezen. Marjanne de Kwaasteniet, *Denomination and Primary Education in the Netherlands (1870-1984). A Spation Diffusion Perspective* (Amsterdam 1990) 251. Toen de socioloog J.P. Kruyt in 1959 de voorkeuren van Nederlanders voor eigen levensbeschouwelijke organisaties peilde, bleken ouders vooral op het terrein van onderwijs grote waarde te hechten aan 'eigen' scholen. J.P. Kruijt, *Verzuiling* (Zaandijk 1959) 40. Hoewel zij hun schoolkeuze sindsdien minder sterk op basis van levensbeschouwelijke grondslag bepalen, blijft de gehechtheid van ouders aan de grondslag van de school relatief sterk. N.T.J.M. van Kessel en A.M.L. van Wieringen, 'Onderwijsvoorzieningen en schoolkeuze' in: Anne Bert Dijkstra, Jaap Dronkers en Roelande Hofman (red.), *Verzuiling in het onderwijs. Actuele verklaringen en analyse* (Groningen 1997) 84-115, aldaar 99.

verantwoordelijke individu tot de kern van de geallieerde oorlogsretoriek. De strijd tegen het fascisme onderstreepte meer dan ooit het belang van mensenrechten en burgerrechten.²⁴ Na de afrekening met Hitler-Duitsland leek het primaat van het individu ten opzichte van de staat onbetwistbaar. De oprichting van de Verenigde Naties, gevolgd door de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens, symboliseerde de overwinning van het individu op de totalitaire staat en onderstreepte daarmee ook de uitkomst van de oorlog.²⁵

De groeiende aandacht voor het individu werd in de oorlogsjaren verder aangewakkerd door de opkomst van de verzorgingsstaat. In januari 1941 sprak de Amerikaanse president Franklin D. Roosevelt in zijn jaarlijkse *State of the Union* over de inperking van vier fundamentele vrijheden waarvoor de overheid moest waken: de vrijheid van meningsuiting en religie; de vrijwaring van angst en gebrek.²⁶ Met de vrijwaring van gebrek duidde Roosevelt op het recht van sociale zekerheid, dat hij voor het eerst als individueel burgerrecht definieerde. De Britse econoom William Beveridge was dezelfde mening toegedaan. In zijn rapport *Social Insurance and Allied Services* uit 1942, dat de blauwdruk voor de Britse verzorgingsstaat vormde, meende hij dat sociale zekerheid moest berusten op 'cooperation between the State and the individual'.²⁷ 'The object of government in peace and in war is not the glory of rulers or of races, but the happiness of the common man'.²⁸ Scherper kon het contrast met nazi-Duitsland haast niet worden aangezet.

Soortgelijke opvattingen over de verhouding tussen staat en individu zouden in het Nederlandse debat over de verzorgingsstaat een rol gaan spelen. Zij waren een afgeleide van brede, internationale ontwikkelingen: geallieerde oorlogsretoriek en een algemene aandacht voor sociale zekerheid, gericht op de groeiende zelfstandigheid van het individu. Ook ontwikkelingen op religieus en politiek terrein in Nederland waren verweven met transnationale processen. In religieuze kringen groeide na de oorlog de belangstelling voor individuele geloofsbeleving onder invloed van Franse denkers als Emmanuel Mounier en

²⁴ Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century* (Londen 1998) 194.

²⁵ Mark Mazower, *No Enchanted Palace. The End of Empire and the Ideological Origins of the United Nations* (Princeton 2009) 131.

²⁶ Dit inzicht is ontleend aan het (nog te verschijnen) proefschrift van Kees-Jan van Klaveren, *Het onafhankelijkheidssyndroom. Een cultuurgeschiedenis van het Nederlandse zorgstelsel (1945-2006)* (dissertatie Universiteit van Amsterdam, verwacht in 2013). Van Klaveren bespreekt de relatie tussen de opkomst van de verzorgingsstaat en het denken over individuele vrijheid in hoofdstuk 1.

²⁷ Van Klaveren, *Het onafhankelijkheidssyndroom*, hoofdstuk 1.

²⁸ Geciteerd in: Brian Abel-Smith, 'The Beveridge Report. Its Origins and Outcomes' in John Hills, John Ditch en Howard Glennerster (eds.), *Beveridge and Social Security. An International Retrospective* (Oxford 1994) 10-22, aldaar 10.

Jacques Maritain.²⁹ In de Nederlandse politiek keerden sociaal-democraten zich tegen de verwevenheid van godsdienst en politiek, waarbij zij zich hoofdzakelijk beriepen op de denkbeelden van de Zwitserse theoloog Karl Barth, die sinds de jaren twintig in Nederland steeds meer bekendheid had verworven.³⁰ Zonder een internationale context valt de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving in Nederland onmogelijk te begrijpen.

Mijn keuze om individualisering op nationaal niveau te onderzoeken, betekent dan ook niet dat ik de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving als een uniek Nederlands verschijnsel beschouw. In veel opzichten weerspiegelt Nederland juist een internationaal patroon en vormt zij slechts een casus voor individualiseringsonderzoek.³¹ Zoals echter in dit boek zal blijken, valt de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving niet los te zien van nationale sentimenten en een nationaal zelfbeeld. De groeiende nadruk op individuele vrijheid en verantwoordelijkheid die zich na de Tweede Wereldoorlog in Nederland voltrok, werd gevoed door specifieke groepen mensen die dit individualiseringsideaal ondersteunden en uitdroegen. Zij werden daarbij gedreven door de gedachte dat Nederland meer ruimte aan het individu moest schenken en dat zij haar jongere generatie tot vrijheid en verantwoordelijkheid moest opvoeden. In de politieke strijd voor deze idealen raakte de inzet voor het individu innig verweven met de vraag hoe Nederland er in de toekomst uit moest zien.

De totstandkoming van de geïndividualiseerde samenleving was geen uitvloeisel van een onvermijdelijk individualiseringsproces, maar berustte op de politieke overtuiging dat het vrije individu aan de basis stond van een nieuwe samenleving, een samenleving waarin ‘worden wie je bent’ voor iedereen mogelijk werd. Die samenleving vond haar oorsprong in een transnationaal individualiseringsideaal, maar dat ideaal kreeg pas gestalte op lokaal niveau, waar het door specifieke personen met specifieke bedoelingen in een specifieke context werd uitgedragen. Kennis van deze plaatselijke context biedt de sleutel

²⁹ Mazower, *Dark continent*, 196.

³⁰ Vgl. A.G.M. Mellink, ‘Groeiende gemeenschapszin en de aftocht van het gezag. Feitse Boerwinkels “inclusief denken” als symptoom van de crisis in het hervormde protestantisme (1945-1970)’, *Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis* 74 (2011) 48-63.

³¹ Dit blijkt onder andere uit de periodiek georganiseerde *World Values Survey* onder leiding van de politicoloog Ronald Inglehart. Christian Welzel, die op basis van de omvangrijke internationale datasets van de *World Values Survey Association* onderzoek verrichtte naar de wereldwijde toename van ‘individual modernity’, stelde in 2007 een duidelijke internationale groei van individuele ‘Liberty Aspirations’ vast. Deze toename van individuele vrijheidsaspiraties hield volgens Welzel nauw verband met de stijgende waardering voor individuele autonomie onder burgers. C. Welzel, ‘Individual Modernity’ in: R.J. Dalton en H.-D. Klingemann (eds.), *Oxford Handbook of Political Behavior* (New York 2007) 185-205, aldaar 196-197.

tot inzicht in het proces van individualisering als zodanig. Juist in de dagelijkse pogingen om de geïndividualiseerde samenleving dichterbij te brengen, kreeg individualisering haar beslag. Daarom staat in dit onderzoek de plaatselijke, dagelijkse strijd om individualisering centraal.

Over de opkomst van het Nederlandse geïndividualiseerde zelfbeeld is voornamelijk weinig bekend. Dat heeft te maken met de opvallende afwezigheid van historici in het individualiseringsdebat, dat vooral door sociale wetenschappers is gevoerd.³² Onze kennis over de oorsprong en de wording van de geïndividualiseerde samenleving blijft hierdoor ver achter bij de reflectie op individualisering als concept. De afwezigheid van historici in het individualiseringsdebat is zo opmerkelijk, omdat zij in hun analyses van de naoorlogse samenleving voortdurend veronderstellen dat Nederland is geïndividualiseerd. Die veronderstelling wordt vooral zichtbaar als historici over ontzuiling schrijven.³³ Zo schrijft de historicus Herman de Liagre Böhl het verval van de confessionele 'zuilen' toe aan de individuele kritiek van 'priesters, dominees, artsen, psychologen en maatschappelijk werkers [die] zich [beganen] af te vragen of het wel nodig was om strenge verplichtingen aan het kerkvolk op te leggen'.³⁴ De Utrechtse historicus Hans Righart meet de teloorgang van de verzuiling in de jaren zestig af aan de groeiende aandacht voor persoonlijke

³² Zie Duyvendak, *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie*.

³³ De aandacht van historici voor het verzuilingsdebat kwam relatief laat op gang, maar was vervolgens groot. Oorspronkelijk begon het verzuilingsdebat min of meer gelijktijdig in de sociale wetenschappen en binnen de Partij van de Arbeid, die sinds haar oprichting in 1946 de Nederlandse 'hokjes- en schotjesgeest' wilde doorbreken en daarom een bijzondere belangstelling koesterde voor de verzuiling. Jacques van Doorn gaf als een van de eerste sociologen een analyse van de verzuiling als maatschappelijk verschijnsel in J.A.A. van Doorn, 'Verzuiling. Een eigentijds systeem van sociale controle', *Sociologische Gids* 3 (1956) 41-49. Ook politici binnen de PvdA stortten zich op het onderwerp, met Hilda Verwey-Jonkers analyse van de verzuiling als vroeg voorbeeld. H. Verwey-Jonker, 'De emancipatie-bewegingen' in: A.N.J. Hollander e.a. (red.), *Drift en Koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen 1962) 105-125. De socioloog J.P. Kruyt, die zich ontwikkelde tot de voornaamste onderzoeker naar verzuiling op empirisch niveau, en de politicoloog Arend Lijphart, die het verzuilingsmodel in de internationale politicologie op de kaart zette, legden vervolgens de fundamenten voor een breedvoerige wetenschappelijke discussie over verzuiling. Pas in de jaren tachtig kwam er een grootschalig historisch onderzoek naar de verzuiling onder leiding van Hans Blom en Herman van der Wüsten. Zie voor de synthese hiervan J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000). Intussen speelt de veronderstelling van verzuiling en ontzuiling in de interpretatie van de naoorlogse Nederlandse geschiedenis een prominente rol. Vgl. Van Dam, *Staat van verzuiling*.

³⁴ Herman de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat 1945-1990' in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen en Amsterdam 1999) 265-342, aldaar 296.

geloofsbeleving.³⁵ Piet de Rooy stelt dat de katholieke zuil in de jaren zestig ‘ernstig last [had] van betonrot’, een proces dat werd bevorderd omdat de katholieken plotseling meer individuele vrijheid kregen toegeworpen.³⁶

Omdat historici in het verzuilingsdebat individualisering wel veronderstellen maar zich daarvan niet bewust lijken te zijn, hebben zij het geïndividualiseerde zelfbeeld van Nederland feitelijk gereproduceerd. De tegenstelling tussen het verzuilde en ontzuilde Nederland is verbonden geraakt met het Nederlandse zelfbeeld van de geïndividualiseerde samenleving. Zoals historicus Peter van Dam heeft betoogd, symboliseert de metafoor van de zuilen het Nederland dat achter ons ligt, het oude Nederland waaraan, ondanks de verdeeldheid, een grote mate van eenheid en stabiliteit wordt toegeschreven.³⁷ Aan deze verzuilde tijd wordt doorgaans, in de woorden van de politicoloog Lijphart, ‘een grote politieke passiviteit van de massa (...) trouw aan en respect voor de leiders in de eigen zuil’ en dientengevolge een ‘hoge graad van politieke stabiliteit’ toegeschreven.³⁸ De verzuiling geldt als tijdperk waarin verschillende levensbeschouwelijke groepen harmonieus naast elkaar leefden.³⁹ Deze eenheid en harmonie betekenden tegelijkertijd dat de ruimte voor individuele autonomie slechts klein was. De maatschappelijke vrede bleef gehandhaafd omdat individuele burgers bereid waren om de pacificerende aanwijzingen van het boven hen gestelde gezag te aanvaarden. Het begrip ‘ontzuiling’ vormt het spiegelbeeld van verzuiling. Hiermee wordt een maatschappij aangeduid waarin individuen niet langer afhankelijk zijn van gezag en, bevrijd uit de klemmende banden van de zuil, hun eigen keuzes maken.

Het verband tussen verzuiling en individualisering is in historische studies aldus ingekleed: waar de verzuilde samenleving symbool staat voor een maatschappij waarin het individu nog niet zijn eigen keuzes maakte, drukt de ontzuiling de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving uit. Deze ontzuilde samenleving is weliswaar instabiel en verbrossend, maar ze heeft wel gezorgd voor een forse dosis zelfbeschikking en keuzevrijheid.⁴⁰ Verzuiling en ontzuiling zijn het historische raamwerk van het Nederlandse geïndividualiseerde zelfbeeld gaan vormen, dat een scherpe breuk veronderstelt tussen de niet-

³⁵ Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 61.

³⁶ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002) 250;

³⁷ Van Dam, *Staat van verzuiling*, 73.

³⁸ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (zevende druk; Haarlem 1988) 11.

³⁹ Lijphart, *Verzuiling*, 67.

⁴⁰ Peter van Dam, ‘Een wankel vertoog. Over ontzuiling als karikatuur’, *BMGN / The Low Countries Historical Review* 126:3 (2011) 52–77, aldaar 56.

geïndividualiseerde, verzuilde samenleving en de geïndividualiseerde, ontzuilde samenleving.⁴¹

Deze interpretatie klinkt mij tamelijk ahistorisch in de oren, alsof de stabiele verzuilde samenleving van de jaren vijftig plotseling in haar tegenhanger werd omgetoverd. Dit rigoreuze onderscheid tussen de verzuilde en ontzuilde samenleving zorgt ervoor dat we weinig inzicht hebben in individualisering als historisch proces.⁴² Terwijl het niet moeilijk is om de basiskenmerken van een verzuilde of ontzuilde samenleving op te sommen, blijft onduidelijk hoe de overgang van de ene samenleving naar de andere verliep. Het is zaak om dat proces nader te onderzoeken. Daarbij ligt het voor de hand om de zuilen binnen te treden, die kort na de Tweede Wereldoorlog immers de symbolische uitdrukking waren van de levensbeschouwelijke groepsrechten waarmee Nederland zijn maatschappelijke instituties had gebouwd. Om de oorsprong van de Nederlandse geïndividualiseerde samenleving te traceren, begin ik op een moment waar dat zelfbeeld aanvankelijk nog niet bestond, of op zijn minst niet vanzelfsprekend was.

Kennis van het Nederlandse verzuilde onderwijs ligt niet voor het oprapen. Het onderwijsveld strekt zich uit van ministerie tot school en laat zich moeilijk onderzoeken. Wie het onderwijs van bovenaf bestudeert en zich toelegt op ministeriële bronnen, gaat feitelijk aan het onderwijs voorbij. Het ministerie staat op grote afstand van de school, richt zich niet op onderwijs maar op onderwijsbeleid en wordt in de dagelijkse praktijk minstens zo sterk geleid door Haagse politieke ontwikkelingen als door de interactie met het veld. Onderzoek op schoolniveau stuit op andere bezwaren. Het dagelijkse handwerk op school is zo sterk op de praktijk van lesgeven gericht, dat bredere maatschappelijke reflectie hier weinig ruimte krijgt. Voor zover aanwezig laat deze zich bovendien moeilijk onderzoeken. Schoolarchieven zijn vaak gebrekkig, onderzoek naar individuele scholen is bovendien tijdrovend en de reikwijdte van de conclusies wordt daardoor ingeperkt.

In dit onderzoek kies ik daarom voor een alternatieve benadering en richt ik de aandacht op organisaties die de verbindende schakel vormen tussen ministerie en school: onderwijsvakbonden en besturenorganisaties. Enerzijds zijn zij de onderhandelingspartners van de overheid en mengen zij zich in debatten over onderwijsbeleid. Anderzijds vormen scholen en lokale besturenorganisaties hun achterban, omdat de bestuurlijke organisaties zich opwerpen als belangenbehartigers van het veld. In mijn onderzoek beperk ik mij tot systematisch onderzoek naar de drie voornaamste onderwijsvakbonden en

⁴¹ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 72-73; De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 250; Piet de Rooy, *Openbaring en openbaarheid* (afscheidsrede; Amsterdam 2009) 49-51.

⁴² Van Dam, 'Een wankel vertoog', 53-55.

besturenorganisaties: de voorlopers van het huidige CNV Onderwijs en de Algemene Onderwijsbond, de besturenbond KBO en de protestantse besturenraad. Het openbaar onderwijs, dat wettelijk door de Nederlandse overheid wordt bestuurd, heeft geen eigen besturenorganisatie. Ter vervanging is in het bronnenonderzoek uitgeweken naar de Vereniging voor Openbaar Onderwijs, de grootste belangenbehartigingsorganisatie van de openbare school.

Deze onderwijsorganisaties vinden hun oorsprong in de schoolstrijd van de negentiende eeuw en zijn historisch verbonden met de hevige religieuze en ideologische conflicten die daarin tot uitdrukking kwamen.⁴³ Zij kregen hierdoor een duidelijke ideologische kleur en organisatiecultuur, overgedragen in de onderwijsbladen die vakbonden wekelijks en besturenraden tweemaandelijks aan leden en aangesloten schoolbesturen verzonden. De oplage van deze bladen varieerde sterk. Zo drukte de Protestants Christelijke Onderwijzers Vereniging (PCOV) in 1956 slechts 12.000 exemplaren van haar weekblad *Correspondentieblad de Christelijke Onderwijzer* af, terwijl de vereniging 'Volksonderwijs' maandelijks 150.000 exemplaren van het gelijknamige blad aan leden toezond.⁴⁴

Dergelijke indrukwekkende oplagecijfers zeggen evenwel niet veel. De gratis verspreide bladen zullen door veel vakbondsleden en schoolbesturen nauwelijks zijn gelezen: in de bladen werd al sinds de jaren vijftig geklaagd over massa's leden die slechts de vacatures lazen.⁴⁵ Voor historisch onderzoek zijn de tijdschriften om een andere reden van belang: zij boden een spreekbuis voor allerlei betrokkenen bij het onderwijs die in deze breed verspreide vaktijdschriften een podium vonden om hun opvattingen over onderwijs met de wereld te delen. Naast redacteuren en leraren wisten de onderwijsvakbladen een brede groep deskundigen en betrokkenen aan zich te binden, variërend van hoogleraren pedagogiek en onderwijskunde tot plaatselijke schoolhoofden, van de minister en staatssecretaris tot de directeurs van de pedagogische centra, van onderwijsbestuurders tot vakbondsleiders. Waar mogelijk zijn hun namen in de lopende tekst verwerkt en worden de deelnemers aan het debat zichtbaar. Waar namen niet vielen te achterhalen, is de naam van het desbetreffende onderwijsblad vermeld.

⁴³ De katholieke onderwijsorganisaties vormden een uitzondering op deze regel. Zo kwam het R.K. Centraal Bureau voor Onderwijs en Opvoeding pas in 1920 tot stand en volgde het Katholiek Onderwijzers Verbond in 1934. Daarvoor was het katholieke schoolleven vooral lokaal sterk georganiseerd. De katholieken hadden echter volop aan de schoolstrijd deelgenomen en de herinnering daaraan klonk ook in de katholieke onderwijsorganisaties door. G.P.M. van Leeuwen, *Besturen in vrijheid. De Bond KBO 1963-1988* (Utrecht 1988) 29-31.

⁴⁴ *Volksonderwijs* jrg. 90, afl. 6/7, juni-juli 1956, 6; *Correspondentieblad de Christelijke Onderwijzer* jrg. 2, afl. 8, 23 februari 1956, 136.

⁴⁵ *Het Katholieke Schoolblad* jrg. 15, afl. 47, 6 december 1952, 774.

Het overzicht van onderwijsdebatten dat op basis van het bronnenonderzoek ontstaat is vatbaar voor vertekening. Omdat het Nederlandse onderwijsveld op levensbeschouwelijke gronden is georganiseerd en veel van de bestudeerde onderwijsorganisaties hun legitimiteit daaraan ontleen, ligt overschatting van godsdienstige scheidslijnen op de loer. Het is echter belangrijk te beseffen dat de onderwijsdebatten in de vaktijdschriften de institutionele belangen van de vakbonden en besturenorganisaties in de regel overstegen. Deze debatten werden immers vaak van buitenaf aangezwengeld en werden bovendien vaak gevoerd door mensen die zelf niet tot het bestuurlijk middenveld van het Nederlandse onderwijs behoorden. Niettemin treedt onvermijdelijk blikvernauwing op als men een historisch proces slechts door de ogen van enkele instituties zou bekijken. Daarom verbind ik de onderwijsdebatten, zoals weergegeven in de tijdschriften, aan bredere ontwikkelingen in onderwijskunde en pedagogiek, het kerkelijk leven, de Haagse onderwijspolitiek en het debat over de multiculturele samenleving vanaf de late jaren zeventig. Zo ontstaat, aan de leiband van de onderwijstijdschriften, een breed overzicht van het publieke debat over onderwijs in naoorlogs Nederland.

De individualisering achterna

Op basis van het Nederlandse onderwijsveld wordt in dit boek de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving onderzocht, zoals zij na de Tweede Wereldoorlog als maatschappelijk zelfbeeld gestalte heeft gekregen. Ik beschrijf dit individualiseringsproces in zes hoofdstukken. In hoofdstuk 1, 'Voorhoede (1945-1951)', laat ik zien hoe het ideaal van individuele vrijheid en verantwoordelijkheid kort na de Tweede Wereldoorlog ingang vond in een samenleving waar 'worden zoals wij' de maatstaf was, waar kinderen via de eigen levensbeschouwelijke kring in een bredere maatschappij ingroeiden. Vijf jaar oorlogstijd had onderwijsbestuurders en leraren tot bezinning op de Nederlandse samenleving gebracht. Vooral onder klassieke socialisten en hervormde protestanten, belangrijke bloedgroepen binnen het openbaar onderwijs, heerste de gedachte dat de vooroorlogse maatschappij verscheurd was geraakt door theologische en ideologische twisten. Protestanten, katholieken en openbaren bestreden elkaar, verschansten zich in eigen scholen, vrijetijdsverenigingen en politieke partijen en leefden volgens voorstanders van openbaar onderwijs nauwelijks met, maar vooral naast elkaar. Deze verdeeldheid moest na de oorlog veranderen. Door godsdienst tot een zaak van het persoonlijk geweten te verklaren, hoopten pleitbezorgers van de openbare school af te rekenen met de groepsgewijze levensbeschouwelijke strijd tussen katholieken, protestanten en openbaren. Ook het geloofsleven zou daarbij gebaat zijn. Dat berustte immers

voortaan niet op groepsdruk, maar op persoonlijke overtuiging en zou daardoor worden versterkt.

In hoofdstuk 2, 'Verspreiding (1952-1958)', wordt getoond hoe dit ideaal van een persoonlijk beleefde godsdienst in de jaren vijftig terrein won. Het Nederlandse bijzonder onderwijs bleek vatbaar voor het verwijt dat zij de verdeeldheid van Nederland zou bevorderen. Belangrijker was echter dat voorstanders van protestantse en katholieke scholen de kritiek op hun omgang met godsdienst internaliseerden. Zij vroegen zich steeds vaker af of het geloofsleven in de eigen scholen kon worden uitgediept als godsdienst voortaan niet langer berustte op een cultureel bepaald groepsgevoel of op gewoonte, maar op innerlijke overtuiging en een persoonlijk godsbesef. De band tussen de individuele gelovige en God zou daardoor worden versterkt. Onder invloed van deze gedachte vonden de beginselen van individuele vrijheid en verantwoordelijkheid geleidelijk ingang en begon de inzet voor verinnerlijking en verpersoonlijking van godsdienst.

Hoofdstuk 3, 'Vereenzelviging (1959-1966)' brengt aan het licht waar deze ontwikkeling toe leidde: gelovigen werden steeds meer als zelfstandige, vrije individuen benaderd. Bepaalde vormen van institutionele groepsdruk, zoals het belang dat aan een regelmatige kerkgang werd toegekend, namen hierdoor af. De opvoeding van kinderen volgens een geëxpliciteerd levensbeschouwelijk stamien, het worden zoals wij, werd minder vanzelfsprekend. Tegelijkertijd vielen leerlingen aan een nieuwe, meer impliciete groepsdruk ten prooi: de toegenomen druk om een persoonlijke relatie met God op te bouwen, de druk om het eigen christelijk geloof te 'bewijzen' door christelijk gedrag te tonen via medemenselijkheid, persoonlijk bezielde gebed en aandacht voor de Derde Wereld. Dit verschijnsel beperkte zich niet tot godsdienst, maar strekte zich uit tot de pedagogiek. Docenten maakten zich sterk voor een opvoeding die tot zelfstandigheid leidde, terwijl zij tegelijkertijd steeds vaker veronderstelden dat kinderen al zelfstandige, vrije individuen zouden zijn.

In hoofdstuk 4, 'Verwachting (1967-1972)', wordt deze pedagogische spanning nader uitgewerkt. Hoe kunnen docenten hun leerlingen opvoeden tot individuele vrijheid en zelfstandigheid? Als kinderen zelfstandig en vrij moeten zijn, is de leidende hand van de pedagoog dan nog wel nodig? In de late jaren zestig begonnen Nederlandse leraren en onderwijsbestuurders zich dat openlijk af te vragen. Zij raakten in een gezagscrisis die feitelijk niet door hun leerlingen, maar door henzelf werd ontketend. Het oude gezag had in de jaren zestig afgedaan en werd daarom herijkt. Het verkreeg legitimiteit door zichzelf ten dienste te stellen van het vrije, zelfstandige individu als zodanig. Voorstaan moest het kind via onderwijs tot een zelfstandig en vrij burger worden opgevoed, opdat het zich uit knellende groepsverbanden kon bevrijden. Het kind moest

worden wie het was. In dezelfde periode kwam ook de term in zwang die dit proces treffend verbeeldde: ontzuiling.

Op basis van deze nieuwe gezagsverhoudingen werd in de jaren zeventig de geïndividualiseerde samenleving opgebouwd. Hoofdstuk 5, 'Verwezenlijking (1973-1981)', maakt dat proces inzichtelijk. Zoals wordt getoond, leidde de opbouw van een vrije, emancipatoire samenleving tot forse politieke spanningen, omdat onduidelijk was hoe die samenleving eruit moest zien en welke functie de school binnen die samenleving vervulde. Hoe kon het onderwijs leerlingen opvoeden tot geëmancipeerde, vrije burgers? De middenschool, een nieuw onderwijstype dat de emancipatie en zelfontplooiing van scholieren moest bevorderen, viel aan deze verdeeldheid ten prooi. In de loop van de jaren zeventig bleek dat Nederlanders geen overeenstemming konden bereiken over de politiek beladen vraag hoe men een kind tot zelfstandig en vrij burger moest opvoeden. De 'emancipatie' van het kind faalde als eendrachtig, collectief gedragen proces en werd daarom in het vervolg als persoonlijke opdracht voorgesteld. Voortaan gold de Nederlandse samenleving als een geëmancipeerde, geïndividualiseerde samenleving waarin vrijheid voor het oprapen lag voor de zelfstandige individuen die haar wilden grijpen.

Hoofdstuk 6, 'Verstoting (1982-1990)', laat zien waar de voorstelling van Nederland als vrije, emancipatoire samenleving uiteindelijk toe leidde. Hoewel een werkelijk vrije samenleving nooit was ontstaan, had de strijd voor individuele vrijheid en verantwoordelijkheid wel een gemeenschap van zelfbenoemde 'geïndividualiseerden' geschapen: burgers die zichzelf voorstelden als zelfstandige, vrije burgers die meenden dat zij op eigen gezag hun eigen lot ter hand namen. Toen het Nederlandse onderwijs in de jaren tachtig te maken kreeg met een groeiende groep migranten, voor een belangrijk deel moslims, werd verondersteld dat deze groep die vrijheid vooralsnog ontbeerde. De nieuwe migrantengroepen waren immers nooit ontzuild, hingen een specifieke religieuze groepscultuur aan en zouden daardoor minder modern, geëmancipeerd, vrij en onafhankelijk zijn. Het Nederlandse onderwijs begon zich via intercultureel onderwijs sterk te maken voor de 'emancipatie' van deze nieuwe groep, waardoor deze nieuwkomers net zo modern, vrij en onafhankelijk moesten worden als Nederlanders reeds meenden te zijn.

Het waren echter Nederlanders, en niet de betrokkenen zelf, die de uitkomst van dit emancipatieproces bepaalden. Daar kwam bij dat Nederlanders in de jaren tachtig vaak vergaten hoezeer hun eigen zelfbeeld als geïndividualiseerde burgers voortvloeide uit een lang groepsvormingsproces dat hen het gevoel had gegeven dat zij, in tegenstelling tot anderen, vrije, zelfstandige, geëmancipeerde individuen zouden zijn. De inzet voor emancipatie en integratie van buitenlanders in de Nederlandse school en samenleving, die onder de vlag van vrijheid en emancipatie werd geleverd, voedde hierdoor de

verwachting dat nieuwkomers de 'geëmancipeerde', 'moderne' en 'ontzuilde' waarden van de zelfbenoemde geïndividualiseerde samenleving zouden omarmen. 'Worden wie je bent' bleek in veel opzichten 'worden zoals wij'.

Daarmee was omstreeks 1990 de basis van het Nederlandse integratiedebat gelegd. Gemeenplaatsen uit het huidige debat over onderwijs en integratie waren tegen die tijd al ontstaan: het onderscheid tussen 'witte' en 'zwarte' scholen, de scheidslijn tussen autochtonen en allochtonen, het idee dat nieuwkomers moesten 'integreren' en dat zij westerse waarden moesten leren omarmen via doelgericht emancipatiebeleid. Daarom eindigt het laatste hoofdstuk van dit boek in 1990. In de conclusie trek ik niettemin de belangrijkste analytische lijnen van dit boek door tot in onze eigen tijd. Ik kom daar ook terug op mijn interpretatie van individualisering als groepsvormingsproces en werp de vraag op hoe 'worden zoals wij' voor de huidige samenleving uitpakt. De voorstelling van individualisering als verbindend maatschappelijk zelfbeeld werkt ontregelend. Ze druist in tegen de gedachte dat Nederland een ontzuild en onthecht land zou zijn en vestigt de aandacht op een nieuw groepsvormingsproces dat in naam van individuele vrijheid en verantwoordelijkheid zowel verbindt als verstoot. Ze doorbreekt het klassieke individualiseringsvertoog en ontmaskert individualisering als voorstelling van zaken. Ze laat zien hoe de omgang met migranten en orthodox gelovigen is getekend door onze individualiseringsdrang. Deze heroverweging van individualisering is echter meer dan afbraak. Zij biedt de mogelijkheid om onze eigen maatschappij met nieuwe ogen te bekijken en de tekortkomingen van een geïndividualiseerde samenleving met nieuwe energie te lijf te gaan.